

ה. קפאון והרחבה: (א) הפרזת הצורה

כשבא מביאבילי (1469—1527) לחבר את ספרו "על הנסיד" (והוא על השלטון המדיני), הוא מתאר את דרכו כך:
"בערב אני חוזר הביתה ונכנס לחדר ספרי. בפתח אני פושט את בגדי המלוכלכים והמזוהמים מעבודתי בשדה ולובש מחלצות, וכך עובר אני בבגדי-שרד אל חצרות אישים מקדם המקבלים אותי באהבה ומספקים לי את המזון שהוא מיוחד לי. ואין אני חושש לדבר אתם ולשאול אותם לטעמי מעשיהם, והם נענים לי ומשיבים לי. ובמשך ארבע שעות אין אני מרגיש לאות. אני שוכח כל צרה. העניות לא תפחידני ולא יבעתנו המות. הנני אחוז כולי על-ידי הגדולים ההם."
"להיות אחוז כליל על-ידי הגדולים ההם" — בזה הסימן המובהק של הקלאסיות; והקורא בספרים כגון זה של בורקהארדט על תרבות הריניסנס באיטליה¹ יעמוד בקלות על פירושו. אולם אין לדבר על ה"ריניסנס" (ה"תחייה", והיא התחייה של התרבות הקלאסית) כאילו היתה תופעה פשוטה וחד-פעמית שיצרה את תרבות אירופה החדשה. יש להבחין בהתפתחות ההיסטורית גם כמה גורמים אחרים, הן רוחניים והן גשמיים, וברור שכאן תהליך ממושך ומגוון שקבל צורות שונות באותה ארץ, ומה גם בארצות שונות, בזמנים שונים. ואולם בתוך תהליך זה תפס חידוש הלמודים הקלאסיים מקום חשוב, אף אם לא מכריע; ואם בעולם התרבות כך,

(1) עומד לצאת בתרגום עברי בהוצאת מוסד ביאליק.

בעולם החנוך לא כל שכן. (לשם השוואה אפשר להזכיר את ההשפעה שהשפיעה הספרות הרומית על אווירת המהפכה הצרפתית, ואף על מקצת מעשיה.)

ואולם אין תפקידנו כאן להכנס לדיונים היסטוריים. הבהרנו עמדה מסוימת. רצוננו מעכשיו לראות את גורלה לדורות, ולהבין איך נתנסתה ונשתנתה על-ידי הנסיון והבקורת.

§ 2

התברר מיד שהלמודים הקלאסיים עלולים להסתכן בשתי סכנות, האחת מבחינת הצורה, השניה מבחינת התוכן. מצד אחד הרי ספרות כאן, והיא מסורה בלשון ובמלים; מצד שני, הרי הספרות מדורות קדומים ומקורה במסכות שעברו. כך האידיאל הקלאסי יכול בקלות להפוך — ובקלות הפך — לפולחן של מלים ועתיקות; ונשאלת השאלה מה היה עליו: האם נפל ולא קם; או האם ידע להציל את נפשו ולהשמר מתקלות אלה?

אני לוקח כמה משלים, רובם מנוגדים זה לזה, מהמאות בין זמן התחייה וזמננו, כדי להבהיר ולברר את האפשרויות השונות. המשלים במובן ידוע מקריים הם ואינם אומרים לתת תיאור של ההתפתחות כולה. נבחרו כדי להדגים נטייות שונות וכך להבליט את עיקר הרעיון הגידון.

כמשל ראשון נקח שני מחברים מהמאה השש-עשרה. שניהם, כמו מאכיאבילי, ממסיימי תקופת הריניסנס וממבשרי העולם החדש, שניהם נעוצים בחיי הצבור וקרובים למלכות בארצותיהם, ושניהם מעונינים בעסקי תרבות ובהטבעתה בבני הדור הבא. האחד מהם היה מחנך לפי מקצועו; השני היה סופר במובן הרחב ביותר של המלה, ובעל השפעה עצומה על כל הבאים אחריו. שניהם יצאו בתוקף נגד השיטה האכזרית של הטלת מורא בתלמידים שהיתה נהוגה למעשה בימיהם, ושניהם ראו את היחס הנכון בין המורה לתלמיד כיחס של אהבה וכבוד ולא של עונשין ורצועה. בזה יצאו

שניהם במפורש בעקבותיו של אפלטון, ובכלל דגלו בשמו של אפלטון כבמורה-דרך לדורות. אולם, כמו שנראה, הבליתו בדעותיהם כמה רעיונות שלא לפי המתכונת הקלאסית, וכך נתנו ביטוי לכמה ענינים שהיו עתידים להתיש את כחה של הקלאסיות בכלל. המחברים שאני מכיין אליהם הם האנגלי אסקם (1515—1568) והצרפתי מונטיין (1533—1592).

§ 3

Roger Ascham היה מלומד מן האוניברסיטה של קמברידג' אשר הצטיין גם בלשון היוונית, וגם במלאכת רובה הקשת. היה מחנך-הבית לבת-המלך אלישבע, מזכיר לטיני לאחותה המלכה מרים, ושוב מורה ביתי לאלישבע כשהגיעה למלכות. שימש בכמה משרות גבוהות באוניברסיטה, בכנסייה ובשרות הצבור. השאיר אחריו ספר (בלתי גמור) הודן בחנוך המעשי בשם "מורה בית-הספר" (Schoolmaster). בספר זה, אשר הופיע (אחרי מותו) בשנת 1570, הביע כמה דעות, אמנם לא חדשות בהחלט, שהן משום-כך דוקה בשבילנו חשובות.

הספר 1 נחלק לשני חלקים: האחד כללי; השני מציג במיוחד שיטה מסוימת בהוראת הלטינית הקשורה בתרגום כפול. בשני החלקים מוצאים אנו, כמו שהיינו מצפים, הערצה לסופרי יוון ורומא. לדעת המחבר הם — או הנבחרים שבהם — משמשים לנו אמת-מדה ומבחן, והוא קורא אותנו קריאה תמידית לחקותם וללכת בדרכיהם. הם הסמל של החוק והסדר, והחוק והסדר הריהם סימני-היכר של התרבות האמתית. ה"אדונים" שלו, לפי דבריו המפורשים (179), הם אפלטון, אריסטו וקיקרו; ומאפלטון, שהוא מביא בעצם כתבו ולשונו, הוא שואב כמה דברים מרכזיים. אמנם שלא כאפלטון מזלזל הוא בערכו של החנוך המבוסס כולו על המתמטיקה (וכיוצא בה במדעים) בלבד, שהרי "מי שמרוכז כולו במתימטיקה נעשה בודד

(1) אני מביא את דבריו לפי ההוצאה של Cambridge, W. A. Wright

ומתבודד, בלתי מוכשר לחיות עם אחרים, וחסר יכולת לשרת את הצבור" (190); ואולם את "שבעת סימני השכל הטוב" הוא מקבל מאפלטון ומרחיב את הדבור על כל אחד מהם.

כך האידיאל שלו לפי המתכונת הקלאסית: בהשוואה עם הספרות הקלאסית, הספרות החדשה אינה בעיניו אלא בלויי סחבות (213). אך מכאן הוא בא לרעיון אחר בעל נימה חדשה והרת תוצאות, והוא הבוחן לנסיון של היום. הספרות עיקר והנסיון טפל, שהרי הספרות היא שמלמדת אותנו איך להשתמש בנסיון, וכך הנסיון (לדעתו) מיותר. אי-אפשר ללמוד מן ה"מעשה" ('experiment' = experience) אלא אם כן קדם לו "תלמוד" ('learning'). "כללי התלמוד הם עיני הרוח, המשכילות להראות לאדם את הדרך אשר בה ילך... התלמוד מלמד בשנה אחת יותר משמלמד המעשה והנסיון בעשרים; והתלמוד מלמד באופן בטוח... יקרה מדי היא החכמה שקונה אדם על-ידי מעשי הנסיון" (214). אסקם משבח את דברי איראסמוס, 'פאר החכמה של זמננו': "הנסיון הוא בית-הספר המשותף לשוטים ולאווילים", ופונה ל"אבות הנבונים" בדברים אלה: "התלמוד וההדרכה הטובה, ולא הנסיון העיוור והמסוכן, הם המובילים את ילדיכם לחכמה ולחיים ראויים" (215).

את החיים הראויים מגדיר אסקם כיכולת "לקבוע ולסדר כל הבא עלינו, יהא טוב, יהא רע, לפי המדה, המשקל והמשורה של החכמה, התלמוד, והמדות הטובות" (216). אינו מבקש שהצעירים ימנעו מנפשם כל שמחה ויחיו על ספרים בלבד. אדרבה, ייהנו מן העולם; אולם בתנאי "שלא תהא פירצה בחוק, במדה ובסדר הטוב" (216). מדה זו וסדר טוב זה יקלטו לא מן הנסיון אלא מן הספרות. כך מצויים אנו בחוג החנוך הספרותי הטהור: הספרים הם הכל. אולם המגמה אינה ליצור מחפרי ספרים אלא בני-אדם נבונים. הספרים הטובים משפיעים על האופי. הם נוטעים בנו את החוק, המדה והסדר הטוב; וכך על-ידיהם נוצר אדם בעל חכמה וחיים ראויים שידע לשרת את הצבור והחברה (216), "מי שייאמר עליו: 'ראו בעל הסדר הטוב, המדריך אנשים טובים'" (222). הלומד ספרות

אינו סופר, ואינו לומד ספרות כדי להיות סופר. אדם לומד ספרות כדי שרוחו תושפע בכיוון של הספרות שהוא לומד, ויבין להדריך אחרים כשם שלמד הוא להיות מודרך.

משום-כך חשוב שהספרות תהיה מעולה. אין החניך אדיש כלפי תוכן למודו. להפך. תוכן זה הוא הוא המעצב את רוחו והופך אותו לאדם אחר. אך כשם שהכיוון יכול להיות לטוב, כך יכול הוא להיות גם לרע, ואסקם מתקיף קשה את הספרות ה"אבירית" (ה"רומנטית") ה"מטה את רצונו של אדם להבל ואת שכלו לשקר". נקח למשל את הספר הידוע, "הנקרא לשעשועים ולתענוג", והוא "מותו של המלך ארתור":

"אין בו מן התענוג מלבד שני דברים מיוחדים אלה, שפיכת דמים בפרהסיה ופריצות בלי בושה. בספר זה נחשבים אלה כאבירים האצילים ביותר ההורגים בלא סבה את מספר בני-האדם הגדול ביותר, ועושים מעשי ניאוף המכוערים ביותר על-ידי התחבולות הערומות ביותר... איזה נזק תגרום הקריאה הקבועה בספר כזה ברצונו של בחור או בחורה, ישפטו החכמים ויבכו הישרים" (231). ובכן "אל תרשו לספרי הבל להפרות הבל". פרים החטא והפריצות, תאות בשרים והשחתת המדות, עיקום השיפוט וקלקול הדעות (232).

מורגש שאסקם מדבר מלבנו, והוא שופך קיתון של תלונות קשות על האיטלקים של דורו (223), ובמיוחד על ה"אנגלי המאוטלק" (Italianated Englishman) (229—233). האשם הוא בספרות הפרוצה והמקולקלת שאליה פונים ולפיה מתחנכים. החניך מחקה את תוכן למודיו. אם הספר מקולקל, יתקלקל גם הקורא בו.

§ 4

כך חזרנו לרעיון החיקוי, רעיון שהמחבר מחשיבו כל-כך עד שהוא מבטיח (286) לכתוב עליו ספר מיוחד. סיסמתו המאמר של פליניוס (244): "על-ידי החיקוי של המעולים, נוצר הכשרון ליצור דברים דומים"; וסיסמה זו, במפורש ושלא במפורש, משמשת בסיס

למשנת הספר כולו גם להלכה וגם למעשה. אמנם מכיר אסקם במה שאפשר לטעון נגדו:

„הלא הראשונים עצמם, והם הגדולים, לא טרחו ללכת בדרכיהם של אחרים, לא באשר לתוכן שטיפלו בו ולא באשר לדרך הטיפול. הרי עבודת גלויה היא ונוק גלוי לכבול ולאסור את כשרונו הטוב של מחבר, או לעכב בעד הלך-רוחו הטוב, על-ידי כבלי העבודת של ההליכה בדרכו של אחר.“

הוא הטוען והוא המשיב: „בעלי דעות אלה צריכים לשנות את דעתם אם אינם רואים את עצמם חכמים מקיקרו בענין צחות הלשון“ (269), והוא חוזר פעם אחר פעם על הרעיון היסודי שאין דרך אחרת לאמן את בעלי השכל הטוב והשקדנות המתקדמת אלא לפי הדוגמאות המעולות (289). דוגמאות המעולה צריכות להיות שלמות ממש. כתבי יוליוס קיסר, למשל, הריהם מושלמים, אך רק בחלק אחד, ובצד אחד, של הצחות; „ואולם הדוגמה שעלינו לחפש ובדרכיה נלך תהא-נא בעלת ראש מושלם וגוף חסר-מום, גם לפנים וגם לאחור, על זרועותיו ורגליו ושאר האברים“ (302).

בדברים אלה מסיים אסקם את הספר כולו, אחרי טיפול ממושך, בחלקו השני, בדרך הלימוד ותכנון. אשר לדרך הלמוד, הכלל הגדול הוא הכלל הלטיני הישן לא לקרוא הרבה אלא להרבות לקרוא (multum, non multa); אשר לתוכן הלמוד, העיקר ברור: טוב לקרוא ספרים מועטים והם מעולים, מספרים רבים והם בינוניים או גרועים. הרשימה שלו של מחברי המופת כוללת את אפלטון, אריסטו, כסנופון, איסוקרטס ודימוסטיניס. אלה, ביחד עם התנ"ך וכתבי קיקרו, די בהם כדי לכלכל אדם כל ימי חייו (275). „אינם רבים, אינם ארוכים, אינם גסי סגנון או שפלי תוכן“ (275); יש בהם „תוכן טוב, וטיפול טוב בתוכן“ (269). הכלל הוא „להמשיך אחרי המעולה“ (272); „ומי שרוצה לכתוב כהוגן על ענין מן הענינים, עליו להתאמץ לבטא את השלם ולא לעמוד או להסתפק בשפל“ (273).

ביטויים ומשפטים אלה מסכמים את הרעיון היסודי מצד החיוב. וכך גם בדרך השלילה :

„מחברים אלה [הרמוז למלומדים בעלי מבחרים ומלונים ושאר ספרי-שימוש]... אינם אלא סבלים פשוטים. הם נושאים משא של תוכן וחומר. אינם מסדרים כלום. מציגים לפניך את העשוי ; אינם מלמדים אותך איך הוא נעשה. אינם מתעסקים בצורת הבנין“ (6—275).

העיקר אפוא ה„איך“ והוא סדר ותכנית, והסופרים המעולים מראים לנו „איך“ זה מהו.

כל הסימנים שהוזכרו לשבח מצויים מכבר בספרות היוונית והרומית. המסקנה אפוא ברורה :

„מאחר שלא הנחילה לנו ההשגחה העליונה בשום לשון, ורק בלשון היוונית והרומית בלבד, את הכללים האמתיים והדוגמאות המושלמות של צחות הלשון, לפיכך עלינו לראות במחברים של שתי הלשונות ההן בלבד את הדיוקן האמתי של הצחות, אם מצפים אנו לקנות לנו, באיזו לשון-אם אחרת, הבעה מושלמת משלנו או כח-שיפוט נכון על לשונם של אחרים.“
טבעי הוא, כמו שראינו, שהאידיאל הקלאסי יסתיים בכח-השיפוט, והמחבר שלנו עומד עליו ועל חשיבותו פעם אחר פעם. כח-השיפוט הוא הפרי המבוגר של החנוך הנכון. על-ידי מה שהוא לומד לחיות ביחד עם המעולה, החניך לומד להבחין בין המעולה והשפל, וכך מתפתח אצלו כח-ההבחנה והוא כח הבקורת והשיפוט : בו מתבטא ומסתמן חנוך ממש.

§ 5

בספרו של אסקם מוצאים אנו גם גדולתה, וגם חולשתה של המסורת הקלאסית. גדולתה היא במה שהוא קובע שיש לחנך לאור העילאי ; חולשתה במה שהוא נגרף על-ידי כך לתוך פולחן המלים. היחס הקרוב בין שני הענינים ברור למדי. הספרויות הארציות בזמנו טרם התפתחו כהוגן. כמעט לא היתה ספרות בלתי אם הספרות הקלאסית ; וספרות זו, או יותר נכון אותו מבחר של ספרות זו

שנשתמר לדורות במסורת החנוכית והוא לאמתו של דבר מבחר מתוך מבחר — ספרות זו הצטיינה כל-כך עד שלאורה כל מה שנוצר על-ידי המחברים החדשים נראה היה כאפס :

„ברומית וביוונית הכל עשוי באופן מעולה כל-כך עד שאי-אפשר למישהו לעשות יותר טוב ; אולם באנגלית, להפך, הכל באופן כל-כך שפל, גם אשר לתוכן וגם אשר לטפול בו, עד שאי-אפשר למישהו לעשות יותר גרוע“ (מן ההקדמה לספרו על חכמת רובה הקשת, מובא בהקדמת העורך לספר זה, עמ' XIV).

כבר ראינו את הביטול שמבטל המחבר את הנסיון המעשי בכלל : הספרות הקלאסית, בהכילה את מיטב נסיון הדורות המעולים ההם, מוסרת בנקל ובמצומצם מה שהמעשה היומיומי, אילו גם ידענו להעריכו כראוי, אין בכחו לתת. ואולם רעיון זה עצמו מביאו לידי הערצה יתרה של המלים של הספרויות ההן :

„אינכם מבינים מה גדול הנזק שאתם מזיקים לתלמוד, אתם שאינכם דואגים למלים ורק לחומר, וכך מפרידים בין הלשון לבין הלב. שאלו דורות עולם. הסתכלו בתולדות הלשון היוונית והרומית כולן, ומצוא תמצאו שכשמזניחים את המלים הראויות והמתאימות ומכניסים בלבול לתוך סגולותיהן של הלשונות האלה, מנהגים זרים מדכאים את הסדר הטוב, דעות חדשות ובטלות מתרוצצות עם הישנות והאמתיות, ראשית כל בפילוסופיה ואחר-כך בדת ; כח-השיפוט הכללי מתעקם, המדות הטובות והתלמוד נהיים לבזו, והתורה מוזנחת (6—265).“

§ 6

הדאגה למלים אמנם נכונה היא. במלים כל עיקרה של לשון. אך אין משום-כך לנגד את המלים לחומר, ולבזות ולהבזות את החומר. אם את הקלאסיות יש לראות כתיאום מלא של חומר וצורה, הרי בכיוון זה המודגם בספרו של אסקם, והחוזר בכל תולדות הלמודים הקלאסיים (והספרותיים בכלל) ומבקריהם, יש פריצת הגדר ע"י ההערכה המופרות של היסוד האחד, יסוד הצורה, לפי גיבושו המילולי המקובל.